

„Hol az a táj szab az életnek teret,
Mit az Isten csak jókedvében teremt”

Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből
2003 – 2009

A KÖTETET SZERKESZTETTE:
Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna

MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete
Vácrátót

2010

Kis-Balaton

LELKES ANDRÁS ÉS MAGYARI MÁTÉ

A Kis-Balaton – mint önálló földrajzi tájegység – három különböző nagytáj találkozásánál fekszik. Maga a kistáj a Dunántúli dombsághoz tartozik, ezen belül a Balatoni medence része. Keleten a Marcali hát határolja, dél felől újjyszerűen kapcsolódik össze Nyugat-Belső-Somogyval. Nyugatról és északról a Zalai dombság kistájai keretezik. Északkeleten a harmadik nagytáj, a Dunántúli-középhegység határolja.

A terület jellegéből adódóan – a növényzet alatt – szinte mindenütt több méter vastag tőzeg képezi a felszínt, csak a szigetek és hátak anyagát képezi homok és löszös homok. Jellemző talajtípusok a lápos réti és síkláp, valamint az öntéstalajok, a magasabban fekvő részeken az agyagbemosódásos barna erdőtalaj, illetve barnaföld. Éghajlati szempontból a mérsékelt nedves típusba tartozik, a mérsékleten meleg, illetve a mérsékelt hűvös klímazóna határán. A Kis-Balaton medencéjét elsősorban a Zala folyó táplálja, időnként óriási árvizeket produkál, de szélsőséges vízjárás jellemzi a délről érkező, csatornává alakított kisebb vízfolyásokat is.

A Kis-Balaton kialakulása elválaszthatatlan a Balaton mindenkori állapotától, mivel annak szerkesztése, öble volt az 1922-ben elkezdett lecsapolások befejezéséig. Az 1700-as évek közepén még két nagyobb, nyílt vízi tó terült el a jelenlegi vízvédelmi rendszer keleti felén. Beszédes József 1833-as keltetésű térképén már Kis-Balaton néven jelöli ezt az öblöt. A nyílt vízfoltok között nagy úszólápok voltak, melyeket az egykori leírások szerint kaszáltak. A Zala völgye ekkor még kiterjedt mocsár volt, a széles völgytalpon a folyó állandóan változtatta a medrét. Az árvizeknek volt hová kiterülniük. Az eróziós hatások ekkor még nem érvényesültek, mivel a domboldalakat mindenhol erdők borították, ami egyenletessé tette a lehullott csapadék távozását. Az apró falvak szántói a síkon vagy az enyhe lejtésű domboldalakon voltak, hordalék alig keletkezett. A Rákóczi szabadságharc utáni idők jelentős változást hoztak. A lakosság növekedése egyre több mezőgazdaságilag művelhető területet igényelt, amit az erdők irtásával biztosítottak. Az 1770-es években a nagybirtokosok jelentős bevételek reményében hatalmas erdőterületeket vágattak ki hamuzsírtermelés céljából. A domboldalakon felgyorsult az erózió, de ekkor még a hordalék a szabályozatlan folyó széles medrében rakódott le. 1829-ben érdekeltségi szövetség alakult a Zala folyó szabályozására, 1836-ban kezdték el a Zala mocsarainak a lecsapolását, melyet 1895-ben fejeztek be. A mesterséges medret keskenyre tervezték, hogy az árhullámokkal hozott hordalék ne ott rakódjon le, hanem a vízfolyás szállítsa tovább. Ezek után a Kis-Balaton nagyon gyorsan feliszapolódott, a nyílt vízfelületek lassan eltűntek. Az 1834-ben kezdődő hároméves szárazság tovább csökkentette a vízszintet, az úszólápok „leültek”. A Kis-Balatonra hatással volt a Balaton vízszintjének a szabályozása is. 1858-ban kezdték el építeni a vasutat a Balaton déli partján, 1862-ben a téli jégzajlás megrongálta a vasúti töltést, a Vasúttársaság sürgette a Balaton vízszintjének a szabályozását, melyet rövid idő alatt végre is hajtottak: 1863-ban megnyitották a Sió zsilipet, a Balaton vizét a mai szintre süllyesztették. Ennek következtében a Kis-Balaton is közel egy métert apadt. 1922-ben megalakult a Kis-Balaton Vízrendező Társulat, mely egy csatornát kotort a korábbi mocsár közepébe, ezután a Zala ezen a csatornán szállította a vizet a Balatonba, a Kis-Balaton csak a csapadékból kapott vizet, de ezt a lecsapoló csatornákból a Zalába szivattyúzták. Az 1950-es években a Kis-Balaton és Hévíz közötti üde lápréteket is lecsapolták, tőzeget bányásztak rajta, feltörték, illetve erdősíteni próbálták.

A Kis-Balaton megszűnése érezte hatását a Keszthelyi öböl vízminőségén. A kutatások kimutatták, hogy a romlás egyik oka a Zala által a Balatonba juttatott tápanyag (foszfor és nitrogén). Az 1970-es években terv született a Kis-Balaton visszaállítására. A terv szerint a Zala vizével újra elárasztották a Balaton régi öblét és az egykori mocsarat. Pénzügyi okokból a beruházás két lépcsőben valósult meg, 1985-ben árasztották el az ún. I. ütemet (nyugati rész, korábban főleg rétek, szántók és erdők borították), ezzel 1800 ha vízfelület keletkezett. Az elárasztást követő években hamar megjelent a természetes vízínövényzet, hatalmas területeket borított a nádas és a vidrakeserűfű-hínár.

Az alga megjelenésével és a vízinövényzet eltávolítása miatt ezek hamar visszaszorultak. A keleti, nagyobb (kb. 5400 ha) ún. II. ütem egy részét 1992-ben ugyan elárasztották, de pénzügyi okok miatt tulajdonképpen ma is épület, újabb tervek születtek és születnek, nincs véleges elképzelés a további kialakításról. A II. ütem területét az elárasztás előtt mocsári vegetáció borította. Az egész éves és állandó vízszintű elárasztás miatt a bokorfüzesek megszűntek, a sásosok kipusztultak, ez a pusztulási folyamat ma is tart. Az elárasztott területet töltések határolják, ezért nincs a partokon szukcesszióra alkalmas terület.

Az elárasztást követően a 1957-ben kialakított Természetvédelmi Terület kibővült, megalakult a Kis-Balaton Tájvédelmi Körzet, 14 500 ha-on, mely 1997-től a Balaton-felvidéki Nemzeti Park része.

A Kis-Balaton területét borító vegetációt jelentős részében természetesen vízi- és mocsári társulások jellemzik. A csatornákat jellegzetes hínártársulások borítják. Nagy felületeket borít be szőnyegszerűen a békalencsehínár, gyakran rencével együtt jelentkezve. Utóbbi állományai a semlyékes területeken is megtalálhatóak, csakúgy, mint a csatornában is mutatkozó békatutajhínár. A süllőhínár, a tócsagaz, a tündérrózsa és a vízitök egyre nagyobb borítással terjeszkedik, a sulyom rohamosan terjed. A hínarasok átrendeződéséhez hozzájárulnak az elszakadó és úszva „közlekedő” kolokánosok is. A Hévízi-tóból érkezett jövevényfaj, a tündérhínár (*Cabomba caroliniana*) a Hévízi-csatornán végighaladva a Zala medrében is sajnos egyre gyakoribb.

A Kis-Balaton vízügyi kezelése, a mérnöki vízrendezések és a 2. Tározó feltöltésének megkezdése erősen rányomta bélyegét a vízi és mocsári vegetáció állapotára. A vízállás eddigi emelése több száz hektárnyi nádas visszaszorulását eredményezte, annak szűrőhatását eliminálva. A további elárasztás és a vízállás mesterségesen magas tartása hasonló folyamatokat eredményezhet a 2. Tározó déli területein is.

A monodomináns nádasokon kívül találhatunk magassásos-nádas (a parti szegélyeken) és zombékos-nádas (a belső láposodó területeken). A nádasok szegélyén illetve a nádasokban nem ritka az *Urtica kioviensis*, a *Thelypteris palustris*, a *Lathyrus palustris*. Ambivalens hatású a területen a rendszeres nádaratás. Gazdasági és természetvédelmi érdekek ütköznek, bár tény, hogy egyrészt jelentős szervesanyagkivonás történik a learatott nád kihordása által és a tűzkár esélye is csökken, de tény az is, hogy az aratógépek és a deponálás hatalmas, évek múltán regenerálódó taposási kárt okoz az aratott területen és környékén. Ilyenkor a nád helyét gyakran az erőszakosabb gyékény veszi át, ha a nád-aratógép mesterséges zátonyt emel a víz fölé, bokorfüzes telepedik meg rajta. Más esetekben inváziós növények törnek így utat a nádas belsejébe, tovább degradálva azt.

Erősen visszaszorultak az értékes zombéksásos állományok, részben a nádasodásnak és gyékényesedésnek, részben az emberi tevékenységeknek köszönhetően. A szárazodástól záródó semlyékek a bokorfüzesek megtelepedését is siettetik. A vízellátottságtól függően nagy területeken alakul ki helyükön posványásos vagy parti sásos állomány.

A nádasokon és gyékényeseken kívül kisebb foltokban tavi kákával, egyes helyeken téli sással találkozhatunk. A csatornák és nádasok szélén békabuzogányos, fogyatkozó kálmosos állományok, a sekély vízi vagy iszapos felületeken métegykórós társulások fordulnak elő. 2000-ben az iszapfelszínen felbukkant a *Lindernia procumbens*. A magasabban fekvő területeket elsősorban aranyvessző, pántlikafű, sédbúza, fehér tippan és réti csenkesz dominálta állományok borítják. A tippanos mocsárrétek jellemző védett faja a *Cirsium brachycephalum*.

A töltésoldalak, töltéskísérő fasorok és peremerdők is tartogatnak meglepetéseket. A mocsár- és lápréteken kívül ezekben is megtalálhatjuk az *Epipactis helleborine*, a *Cephalanthera longifolia*, a *Listera ovata*, az *Orchis morio*, az *Orchis militaris*, az *Orchis laxiflora* ssp. *palustris*, az *Orchis laxiflora* ssp. *elegans*, a *Dactylorhiza incarnata* példányait.

A fás társulások közül legjellegzetesebbek a fűzlápok, fűzligetek, illetve a még ki nem vágott telepített égeresek, melyek értékét a láposodás növelheti.